

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА ХІХ–ХХ ст.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

УДК 94(477) «1850–1860»

С. І. Світленко

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна*

ОБРАЗ Т. Г. ШЕВЧЕНКА У ЛІТЕРАТУРНІЙ КРИТИЦІ ТА ПУБЛІЦИСТИЦІ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 50-х – ПОЧАТКУ 60-х рр. ХІХ ст.

Розглянуто образ Т. Г. Шевченка, який створено в літературно-критичних і публіцистичних працях учасників та симпатиків українського національного руху другої половини 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст. Показано, що характерними прикметами творчості геніального українського поета були оригінальність, народність поезії, реалістичність зображення дійсності. Акцентовано, що літературні критики й публіцисти показали визначне місце Кобзаря не тільки в українській, а і у світовій літературі. Це утворювало культурну рівноправність і самодостатність українства на протигагу провінційності й меншовартості, які культивувалися царським режимом щодо українського народу. Згадки про талановитого українського поета в легальній російській пресі руйнували завісу замовчування над постаттю митця слова і національного пророка, який багато років провів на царському засланні. Створення позитивного образу Т. Г. Шевченка мало велике значення для консолідації демократичного проводу українства, особливо за умов суспільного піднесення кінця 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, літературна критика, публіцистика, український національний рух.

С. И. Светленко

*Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара,
Днепр, Украина*

ОБРАЗ Т. Г. ШЕВЧЕНКО В ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКЕ И ПУБЛИЦИСТИКЕ ДЕЯТЕЛЕЙ УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 50-х – НАЧАЛА 60-х гг. ХІХ в.

Рассмотрен образ Т. Г. Шевченко, созданный в литературно-критических и публицистических трудах участников и сторонников украин-

ского национального движения второй половины 50-х – начале 60-х гг. XIX в. Показано, что характерными приметами творчества гениального украинского поэта были оригинальность, народность поэзии, реалистичность изображения действительности. Акцентировано, что литературные критики и публицисты показали выдающееся место Кобзаря не только в украинской, но и в мировой литературе. Это утверждало культурное равноправие и самодостаточность украинства в противовес провинциальности и неполноценности, которые культивировались царским режимом в отношении украинского народа. Упоминания о талантливом украинском поэте в легальной российской прессе разрушали занавес замалчивания над фигурой художника слова и национального пророка, который много лет провел в царской ссылке. Создание положительного образа Т. Г. Шевченко имело большое значение для консолидации демократической элиты украинства, особенно в условиях общественного подъема конца 50-х – начала 60-х гг. XIX в.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, литературная критика, публицистика, украинское национальное движение.

S. I. Svitlenko

Oles Honchar Dniprovsky National University, Dnipro, Ukraine

**IMAGE T. G. SHEVCHENKO IN LITERARY CRITICS
AND PUBLICISTICS OF THE FIGURES OF THE UKRAINIAN
NATIONAL MOVEMENT OF THE SECOND HALF OF THE
50-th – THE BEGINNING OF THE 60-th YEARS XIX CENTURY**

The image of T. G. Shevchenko, created in the literary critical and journalistic works of participants and supporters of the Ukrainian national movement of the second half of the 50's – early 60's XIX century, is considered. It is shown that the originality, the poetry of the people, the realism of depicting reality were characteristic signs of the creative genius of the Ukrainian poet. It is emphasized that literary critics and publicists have shown Kobzar's outstanding place not only in Ukrainian, but also in world literature. This asserted the cultural equality and self-sufficiency of Ukraine as opposed to provinciality and inferiority, which were cultivated by the tsarist regime against the Ukrainian people. Mention of a talented Ukrainian poet in the legal Russian press destroyed the curtain of silence over the artist's figure of the word and the national prophet, who spent many years at the royal exile. The creation of the positive image of T. G. Shevchenko was of great importance for the consolidation of the democratic wire of Ukraine, especially in the conditions of the social upsurge of the late 50's – early 60's XIX century.

Key words: T. Shevchenko, literary criticism, journalism, Ukrainian national movement.

У другій половині 50-х рр. XIX ст. перерва поступовості в історії українського національного руху, породжена репресіями імперського

режиму Миколи I, відійшла в минуле. Настав час нового демократичного піднесення. Представники старшого покоління українських політичних діячів – колишні кирило-мефодіївці – брали активну участь у процесі національно-культурного поступу. У своїй творчій спадщині другої половини 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. вони неодноразово зверталися до постаті Т. Г. Шевченка та його творчого доробку, крізь призму якого створювали образ національного провідника. Літературні критичні рефлексії цих діячів цікаві тим, що у своєму часовому вимірі належали до прижиттєвих стосовно Кобзаря і були позбавлені пізніших нашарувань. Створені за свіжими слідами подій, інколи під особистими враженнями від самого Т. Г. Шевченка, вони, можливо, були ближчими до автентичного образу, закладали певну інтелектуальну традицію в його висвітленні, а тому мають значну дослідницьку цінність.

Рефлексії сучасників Т. Г. Шевченка щодо його творчої спадщини, зроблені за життя Кобзаря, вже були предметом дослідницького розгляду. В цьому сенсі слід, насамперед, згадати шевченкознавців радянського періоду, зокрема таких, як І. Свенціцький, П. Филипович, Ф. Прийма та ін. [20; 21; 23; 24]. Втім, зазначені дослідники розглядали прижиттєву критику творчості Кобзаря представниками російської, української та інших слов'янських літератур, ставлячи на меті літературознавчі завдання. Виходячи з сучасних теоретико-методологічних підходів, проаналізував прижиттєву рецепцію Т. Г. Шевченка в контексті становлення національного поета Г. Грабович. Його велика стаття відкриває сучасне фундаментальне видання «Тарас Шевченко в критиці. Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861) / за заг. ред. Григорія Грабовича» (К., 2013) [3, с. XVII–LVIII].

Поява цього важливого археографічного видання дає чергову нагоду ще раз звернутися до осмислення рефлексій сучасників щодо творчості Т. Г. Шевченка, зроблених ще за його життя. На відміну від попередників поставимо за мету осягнути опублікований джерельний комплекс з погляду на створення образу Т. Г. Шевченка в творчій спадщині діячів українського національного руху і водночас інтелектуальної думки другої половини 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. При цьому у фокусі уваги має стати образ Кобзаря не в українському літературному процесі, а в ракурсі українського націотворення, що виявлялося в поступі національного руху та інтелектуальної думки.

Період другої половини 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. відкрив новий етап у діяльності колишніх кирило-мефодіївців, однодумців Т. Г. Шевченка – М. І. Костомарова і П. О. Куліша, які, пройшовши життєві випробування попереднього часу, знову повернулися до громадської та творчої діяльності. Цілком закономірно, що в їхньому полі зору, як і раніше, були постать і твори українського поетичного генія.

М. І. Костомаров знову звернувся до осягнення особистості та творчості великого поета у другій половині 1850-х рр. Поштовхом для цього стала праця П. О. Куліша «Записки о Южной Руси» (Т. 2, 1857). Свою увагу М. І. Костомаров зосередив на «Наймичці», опублікованій без згадки імені автора. Як відомо, ця витончена поезія належала перу Т. Г. Шевченка. М. І. Костомаров високо оцінив емоційність, глибину, високу простоту поетичної оповіді, її чудову народну мову. Всі ці штрихи до творчого портрета Кобзаря свідчили про непересічність, оригінальність його таланту [6, с. 245].

У наступному 1858 р. М. І. Костомаров у своїй рецензії на «Чорну раду» П. О. Куліша (СПб., 1857) та «Проповеди на малороссийском языке протоиерея Грегулевича» (Изд. второе, исправл., Кулиша, 1857) знову звернув увагу на «Наймичці», яку назвав явищем в українській літературі. Поява такого твору, поряд із «Чорною радою» П. О. Куліша та проповідями Грегулевича стали переконливим доказом самодостатності й повноцінності української літератури [9, с. 301].

Значний інтерес для розуміння формування образу Т. Г. Шевченка в публіцистиці М. І. Костомарова має його розвідка «Україна», опублікована в 1860 р. на сторінках первістка вільної російської преси у вигляді листа до видавця «Колокола» О. І. Герцена. У тексті свого листа М. І. Костомаров суттєво розширив власну репрезентацію образу Т. Г. Шевченка, згадавши про нього не тільки як про популярного і талановитого народного поета, а й учасника Кирило-Мефодіївського товариства. Вельми прикметно, що автор подав ретроспекцію політичної розправи царя Миколи I і жандармів над Кобзарем після арешту в 1847 р. Адже українського поета направили рядовим солдатом спочатку до Оренбурга, а згодом до Новопетровського укріплення, де понад десятиріччя піддавали тортурам, забороняючи писати та малювати [8, с. 379–380].

У 1860 р. М. І. Костомаров опублікував в «Отечественных записках» свою рецензію «Кобзарь. Тараса Шевченка», яка цікава з погляду на авторське усвідомлення образу українського поета. Автор визначив місце Т. Г. Шевченка не тільки в українській, а й світовій літературі, залучивши його до «першокласних поетів слов'янського світу», поставивши поряд із А. Міцкевичем і О. Пушкіним [7, с. 408].

М. І. Костомаров показав величезну популярність українського поета як серед українців, так і серед поляків та росіян. Причину цього феномену він убачав у тісному зв'язку поезики Кобзаря з народною творчістю: «Поезія Шевченка є рідна і законна дочка народної малоруської поезії – поезії пісень, але зберігає окремішність від останньої і самобутність». Критик побачив значення поезії великого українського поета в тому, що його творчість наділяла народ моральною силою, спонукала до подальшого саморозвитку [7, с. 410].

Безсумнівно, М. І. Костомаров, як справжній український народолобець, виділив істинну народолюбність Т. Г. Шевченка, вважаючи його «уособленою душею малоруського селянина». Він цілком справедливо відмітив, що осягнення минулого було важливим для поета не само по собі, а з погляду вдосконалення сьогодення і майбутнього. Поезія Кобзаря, на думку критика, утверджувала у читача думку й надію на відродження народної маси, причому не тільки української, а й будь-якої. Це загальнолюдське в поезії Т. Г. Шевченка й робило його поетичну ліру близькою серцю і росіянина, і поляка, і німця, і француза. Відтак можна констатувати, що М. І. Костомаров трактував поетичну спадщину Кобзаря як таку, що набула загальноєвропейського значення [7, с. 412].

Перші публіцистичні рецепції П. О. Куліша стосовно постаті та творчості Т. Г. Шевченка знаходимо у другій половині 50-х рр. XIX ст. У своїй замітці «Слово од іздателя» [«Народні оповідання Марка Вовчка»] (1857) П. О. Куліш, виступаючи в якості літературного критика, доброзичливо згадував про ще живого Т. Г. Шевченка, який, на його думку, «не одним іще новим псалмом звеселить наші душі». Порівнюючи оповідання Марка Вовчка з її попередниками, зокрема Т. Г. Шевченком, він показав органічний зв'язок Кобзаря з народною піснею, в чому знайшов джерело непересічної здатності до поетичних узагальнень. Оповідаючи про людську долю, Т. Г. Шевченко, на думку П. О. Куліша, не тільки закарбовував в історичній пам'яті пройдешні покоління, а закликав нині живучих до діла життя [16, с. 290].

У праці «Взгляд на малороссийскую словесность, по случаю выхода в свет книги: «Народні оповідання Марка Вовчка», опублікованій в «Русском вестнике» в тому ж 1857 р., П. О. Куліш поставив ім'я Т. Г. Шевченка на перший план, назвавши його «першокласним поетом» і висловивши переконання, що своєю творчістю цей митець художнього слова прикрасив би будь-яку літературу через свою реалістичність зображення дійсності та емоційну глибину її розуміння. Завдяки Т. Г. Шевченку, українська література розвинулася, за словами П. О. Куліша, «до загальноєвропейського значення» [10, с. 293, 295].

Першорядність таланту Т. Г. Шевченка відмічена П. О. Кулішем і в рецензійній замітці «Хохлацькі співки. Крутоярченка. СПб., 1858» (1859). В ній літературний критик знову поставив ім'я Т. Г. Шевченка поряд із Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком та Марком Вовчком у перший ряд української літератури, яка, за його висловлюванням, після цих митців слова стала явищем «майже неймовірним» [17, с. 331].

П. О. Куліш того часу не тільки високо цінував поетичний дар Т. Г. Шевченка, а робив свій внесок у популяризацію його творів. У

цьому контексті представляє інтерес замітка цього українського діяча «О новом издании стихотворений Т. Г. Шевченка», що побачила світ у виданні «Харьков» (1860). В ній автор привернув увагу читачів до ранніх публікацій творів Т. Г. Шевченка, починаючи від першого видання «Кобзарь» 1840 р., а зтим поем «Гайдамаки» (1841) та «Гамалія» (1844), декількох віршів поета в альманахах «Ластівка» і «Молодик» (1841–1843). Згадав він і власні публікації Шевченкових творів, зокрема опубліковану в «Записках о Южной Руси» (1857) чудову поему «Наймичка». Проте всі ці Шевченкові видання стали вже тоді бібліографічною рідкістю через невеликі наклади та популярність народного поета. Тому П. О. Куліш із радістю сповіщав читачів про вихід у світ нового, повнішого «Кобзаря», що з'явився завдяки зусиллям автора в його українській друкарні в Санкт-Петербурзі [13, с. 388].

18 лютого 1860 р. у Санкт-Петербурзі П. О. Куліш написав узагальнюючу статтю «Передне слово до громади. Погляд на українську словесність». У цій розвідці автор присвятив чимало уваги місцю й ролі Т. Г. Шевченка в історії сучасної української літератури. З великою шаную П. О. Куліш показав першорядне значення «рідного Кобзаря», «єдиновладного батька» для розвою літератури: «...і вже з того часу іншим смаком нам у словесності запахло». Новаторство Кобзаря полягало в тому, що він утвердив «поезію народної пісні». «Геній народний, – зазначав П. О. Куліш, – створив Шевченка з його віршем золотоголосим».

Завдяки своїй істинній народності український поет наповнив словесність «віковічною силою» і визначив шлях її поступу. За визнанням П. О. Куліша, неперехідний поетичний талант Т. Г. Шевченка досяг такої висоти, що й сам ставав геніальним явищем, «додавав орлових крил народньому генію». Відтак Кобзар перетворювався на ту інтелектуальну силу, яка гартувала внутрішню міць українського народу, надавала йому нову соціальну енергію.

Високо поцінуючи Шевченків талант, П. О. Куліш поставив його в один ряд з такими видатними майстрами художнього слова, як В. Шекспір, В. Скотт, Й. К. Ф. Шиллер, А. Міцкевич, О. Пушкін, М. Гоголь, Г. Квітка. Водночас автор підкреслив послідовну українську сутність світогляду і творчості Кобзаря, його дійсну незламність своїй «щербатій долі»: «А не погнувся, як твердий дуб, Тарас Шевченко; встояв на своїх ногах до кінця – ширим, нехибним українцем». На думку П. О. Куліша, Кобзар подарував українству правдиву поезію високої проби і закарбував назавжди рідне слово, яке стало «святиною непорочною» [15, с. 396, 397, 398, 399, 402].

Шевченкова висока поезія стала для П. О. Куліша еталоном, на який йшло рівняння поетичних проб інших літераторів. Ця думка про-

ходить у замітці українського видавця і критика «Первоцвіт Щоголева і Кузьменка. Слово од издателя» («Хата», 1860) [14, с. 403].

У своєму «Обзоре украинской словесности. П. Котляревский», написаному 18 грудня 1860 р. в Санкт-Петербурзі, П. О. Куліш знову порушив питання про роль в українській літературі Т. Г. Шевченка, порівнюючи його творчість з літературною спадщиною І. П. Котляревського. При цьому він указав на творче новаторство Кобзаря, на його визначальну роль у визначенні напряму розвитку сучасної української літератури [11, с. 567, 569].

Для нашої теми представляє інтерес і замітка П. О. Куліша «Об издании украинского словаря». В ній автор не тільки сповістив читачів про свою діяльність з підготовки українського словника, а й назвав цілий ряд українських літераторів і громадських діячів, серед них і Т. Г. Шевченка, які надавали допомогу П. О. Кулішу в його задумі. Це свідчить, що співпраця між П. О. Кулішем і Т. Г. Шевченком не припинялася до кінця життя останнього [12, с. 574].

У 1860 р. серед деяких колишніх кирило-мефодіївців виникла ідея видання першого українського журналу в північній столиці імперії. Кілька передплатних оголошень з цього приводу з'явилось, починаючи від травня того ж року. У листопаді 1860 р. колишній кирило-мефодіївець В. М. Білозерський написав нове оголошення – «Еще об издании южнорусского литературно-ученого вестника «Основа». Це повідомлення, опубліковане в «Журнале Министерства народного просвещения» й підписане «Редактор В. Белозерский» представляє дослідницький інтерес з погляду рефлексії останнього стосовно Т. Г. Шевченка. Прикметно, що вже в першому пункті оголошення йшлося про особливе задоволення редактора майбутнього видання від того, що на той час український відділ словесності мав у своєму розпорядженні значний запас творів «улюблених наших письменників – Марка Вовчка і Т. Гр. Шевченка» [2, с. 540, 541, 728–729].

У 1861–1862 рр. зусиллями свідомих українців, насамперед В. М. Білозерського, М. І. Костомарова та П. О. Куліша, в Санкт-Петербурзі став виходити у світ перший український часопис «Основа». Нове видання відіграло відмітну роль у консолідації українських національних сил.

У творчих рефлексіях українських кореспондентів часопису помітне місце посіла творчість Т. Г. Шевченка. Так, Ганна Барвінок у кореспонденції «С Вольни. Отрывок», опублікованій у першому номері часопису за 1861 р., вмістила цитату з Шевченкової поезії «Думи мої, думи мої» [1, с. 569–570]. У тому ж номері «Основи» була опублікована замітка Олександра Кониського «З Полтави (Декабрь 1860)», де згадувався уривок з поеми Кобзаря «Гайдамаки» [5, с. 572–573], та кореспонденція Михайла Левченка «Из Ананьева (Херс. губ.) (20

декабря 1860)» з цитатою із не друкованої за життя Т. Г. Шевченка поеми «Сон (Комедія)» [19, с. 513].

Наведене засвідчує, що поезії великого українського поета були не тільки відомі серед народолюбної інтелігенції різних українських земель, зокрема на Волині, Полтавщині та Херсонщині, а слугували додатковим поетичним матеріалом в їхніх публіцистичних дописах.

Рефлексії стосовно особистості та творчості Кобзаря ще за його життя продукували не тільки колишні діячі Кирило-Мефодіївського та кореспонденти «Основи», які були в епіцентрі діяльності українського національного руху та інтелектуальної думки, а й ряд сучасників-знайомих Т. Г. Шевченка, які примикали до ядра свідомого українства. В цьому контексті заслуговують на увагу оцінки О. Лазаревського. Зокрема, в «Украинской литературной летописи за 1857 год» він, аналізуючи зміст другого тому «Записок о Южной Руси» П. О. Куліша, відмітив Шевченкову поему «Наймичка», яку назвав одним із кращих творів української літератури, який репрезентував «творчість вищого розряду» [18, с. 281–282].

Відавав належне Т. Г. Шевченкові й відомий український і російський письменник, знайомий Кобзаря, О. Чужбинський. У 1860 р. в газеті «Санкт-Петербургские ведомости» він умістив свою рецензію «Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов. Издан под редакцией Н. В. Гербеля». Критик звернув увагу на те, що Т. Г. Шевченко став першим серед українських письменників, який здобув визнання в російській критиці. Заслугою Кобзаря було те, що він відстояв право писати на «мужицькому, провінційному наріччі» та створив оригінальну поезію, яку стали перекладати російські поети. Відмічаючи труднощі, з котрими стикалися російські перекладачі Шевченкового поетичного слова, О. Чужбинський розкрив витoki краси та сили поезії Кобзаря – любов до батьківщини-України та глибоке знання українського побуту та звичаїв українців. Саме ці чинники надихали народного поета на створення неперевершених поетичних шедеврів, досягти яких було надто важко в перекладацьких копіях [26, с. 556–557].

У своїй рецензії «Основа. Южнорусский учено-литературный вестник № 1-й», написаній в Санкт-Петербурзі 16 січня 1861 р., О. Чужбинський відмітив серед перших авторів цього видання Т. Г. Шевченка, який створив себе завдяки унікальному таланту без будь-якої сторонньої допомоги. Посівши перше місце серед українських письменників, завдяки своїй народності в поезії, Кобзар написав такі поетичні шедеври, від яких, на думку критика, не відмовилася б будь-яка література. О. Чужбинський зазначав, що митець слова здобув широку популярність, адже Україна відразу оцінила свого геніального поета [27, с. 591, 593; 22, с. 799].

Не обійшов увагою О. Чужбинський і діяльність Т. Г. Шевченка в царині популяризації українського слова. У своїй замітці «Букварь южнорусский. (К издателю «Северной пчелы»)» він показав не тільки очевидні видавничі переваги цього навчального видання, а і змістовну різноманітність, що виявлялася в наявності релігійних текстів, таблиці множення, народних легенд, прислів'їв та поговірок. Подібне видання, яке до того ж вирізнялося дешевизною, на думку автора, було найкращим подарунком для українських простолюдинів. Відтак О. Чужбинський цілком чітко показав народолюбний підхід Т. Г. Шевченка у справі видання навчальних книжок для народу [25, с. 597–598].

Видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, виданого коштом Платона Смиренка у друкарні П. О. Куліша 1860 р., стало об'єктом розгляду в дописі українського народолюбця П. С. Єфименка «Украинская литературная летопись», опублікованому в «Полтавских губернских ведомостях» 1861 р. Автор розкрив зміст зазначеного видання і відмітив, що воно було зустрінуте «з величезним співчуттям усіма російськими журналами». Красномовною є порада П. С. Єфименка до всіх любителів істинно художньої поезії придбати шевченкову книгу та зробити її настільною [4, с. 602].

Таким чином, в літературній критиці й публіцистиці другої половини 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. активні учасники та симпатичні українського національного руху створили прижиттєвий образ Т. Г. Шевченка, характерними прикметами творчості якого були оригінальність, народність поезії, реалістичність зображення дійсності. Вельми важливим було те, що літературні критики й публіцисти показали визначне місце Кобзаря не тільки в українській, а і у світовій літературі. Це утверджувало концент культурної рівноправності, самодостатності українства на противагу їх провінційності, меншовартості, які культивувалися царським режимом. Та і самі згадки про талановитого українського поета-народолюбця в легальній російській пресі руйнували завісу замовчування над постаттю митця слова і національного пророка, який багато років провів на царському засланні. Звичайно, в підцензурній пресі українським діячам було важко вести мову про громадську діяльність Т. Г. Шевченка. На це зважився лише М. І. Костомаров, та й то анонімно, у «Колоколі» «лондонських пропагандистів». З іншого боку, не слід забувати, що в тодішньому українському національному русі, який тільки-но входив у нову фазу піднесення, переважали національно-культурницькі мотиви. Втім творення позитивного прижиттєвого образу Т. Г. Шевченка мало велике значення для консолідації демократичного проводу українства, особливо за умов суспільного піднесення кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст.

Бібліографічні посилання

1. **Барвинок Анна.** С Вольни. Оtryвок / Анна Барвинок // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861) / за заг. ред. Григорія Грабовича; упоряд. Олександр Боронь і Михайло Назаренко; наук. ред. Степана Захаркіна й Олеся Федорука (вступна стаття); вступ. ст. Григорія Грабовича. – К., 2013. – С. 569–571.
2. **Белозерский Василий.** Еще об издании южнорусского литературно-ученого вестника «Основа» / Василий Белозерский // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 540–546.
3. **Грабович Григорій.** Прижиттєва рецenzія Шевченка: становлення національного поета / Григорій Грабович // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. XVII – LVIV.
4. **Ефименко Петр.** Украинская литературная летопись / Петр Ефименко // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 602–603.
5. **Кониський Олександр.** З Полтави (Декабрь 1860) / Олександр Кониський // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 572–573.
6. **Костомаров Николай.** Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. Том второй / Николай Костомаров // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 244–248.
7. **Костомаров Николай.** Кобзарь. Тараса Шевченко. 1860 / Николай Костомаров // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 406–412.
8. **Костомаров Николай.** Украина. (Письмо к издателю «Колокола») / Николай Костомаров // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 374–382.
9. **Костомаров Николай.** Чорна рада, хроніка 1863 года. Написав П. Куліш. СПб., 1857; Проповеди на малороссийском языке, протоиерея Гречулевича. Изд. второе, испр., Куліша. 1857 / Николай Костомаров // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 301.
10. **Куліш Пантелеймон.** Взгляд на малороссийскую словесность, по случаю выхода в свет книги: «Народні оповідання Марка Вовчка» / Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861) / за заг. ред. Григорія Грабовича; упоряд. Олександр Боронь і Михайло Назаренко; наук. ред. Степана Захаркіна й Олеся Федорука (вступна стаття); вступ. ст. Григорія Грабовича. – К., 2013. – С. 291–298.
11. **Куліш Пантелеймон.** Обзор украинской словесности. П. Котляревский / Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 566–569.
12. **Куліш Пантелеймон.** Об издании украинского словаря / Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 574.
13. **Куліш Пантелеймон.** О новом издании стихотворений Т. Г. Шевченка / Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 388.
14. **Куліш Пантелеймон.** Первоцвіт Щоголева і Кузьменка. Слово од издателя / Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 403–404.

15. **Куліш Пантелеймон.** Передне слово до громади. Погляд на українську словесність / Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 396 – 402.
16. **Куліш Пантелеймон.** Слово од іздателя / Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 289–291.
17. **Куліш Пантелеймон.** Хохлацькі співки. Крутоярченка. СПб., 1858 г. / Пантелеймон Куліш // Пантелеймон Куліш // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 331–332.
18. **Лазаревский Александр.** Украинская литературная летопись за 1857 год / Александр Лазаревский // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839 – 1861). – С. 281 – 282.
19. **Левченко Михаил.** Из Ананьева (Херс. губ.) (20 декабря 1860) / Михаил Левченко // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 573.
20. **Прийма Ф. Я.** Шевченко и русская литература XIX в. / Ф. Я. Прийма. – М.; Л., 1961. – 410 с.
21. **Свенціцький І.** Шевченко в світлі критики і дійсности / І. Свенціцький. – Львів, 1922. – 91 с.
22. **Тарас Шевченко** в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861) / за заг. ред. Григорія Грабовича; упоряд. Олександр Боронь і Михайло Назаренко; наук. ред. Степана Захаркіна й Олеся Федорука (вступна стаття); вступ. ст. Григорія Грабовича. – К.: Критика, 2013. – 804 с.
23. **Филипович П.** Шевченко в зв'язку з його добою / П. Филипович // Нова громада. – 1924. № 5–6. – С. 2–5.
24. **Филипович П.** До студіювання Шевченка та його доби / Филипович // Шевченко та його доба. – Зб. І / за ред. С. Єфремова, М. Новицького і П. Филиповича. – К., 1925. – С. 7–37.
25. **Чужбинский Александр.** Букварь южнорусский. (К издателью «Северной пчелы») / Александр Чужбинский // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839–1861). – С. 597–598.
26. **Чужбинский Александр.** Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов. Издан под редакцией Н. В. Гербеля / Александр Чужбинский // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839 – 1861). – С. 556–565.
27. **Чужбинский Александр.** «Основа. Южнорусский учено-литературный вестник № 1–й» [«Русское слово»] / Александр Чужбинский // Тарас Шевченко в критиці. – Том 1: Прижиттєва критика (1839 – 1861). – С. 591–597.

Надійшла до редколегії 10.11.2016